

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ

a „Kelet-európai kommunista rendszerekkel történő mindennapi együttműködés emlékezete” (Memory of Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe) címmel megtartott konferenciáról. (MTA BTK, 2013. október 23–26.)¹

2013. október végén az MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete és a European Network Remembrance and Solidarity (Emlékezet és Szolidaritás Európai Hálózata), közreműködve a budapesti Lengyel, Szlovák és Cseh Intézetekkel nemzetközi konferenciát szervezett² Budapesten a kommunista időszak alatt a rendszerrel való együttműködők közép-európai történetéről, illetve emlékezetéről. A tematikusan igen széles területeket feldolgozó konferencia központi kérdése az volt, hogy közel 25 évvel a rendszerváltást követően milyen válaszok születtek egy-egy országban a kommunista korszakbeli kollaboráció történeti kérdéseire. Például olyan kérdésekre keresték a választ az előadók, hogyan viszonyul a kortárs társadalom az együttműködés különböző formáihoz (pl. a mindennapi együttműködési formák), milyen formában dolgozza fel ezeket az élményeket (a korszak feldolgozásának tudományos, művészeti és közéleti formái), mit jelentett a kollaboráció mint mindennapi tapasztalat és mit jelentenek ezek a fogalmak a 2010-es évek elején?

A konferencia a kollaboráció fogalmát interdiszciplináris szempontok felől értelmezte, és új nézőpontot kívánt nyitni a fogalom értelmezésében. A felhívásban megfogalmazottakat olvasva, illetve az előadásokat áttekintve is látható, hogy a kollaborációnak a társadalmi beszédben alkalmazott, gyakran az ügynöki tevékenységre, az ügynök figurájára szorítkozó fogalmi keretei mellett a kollaborációt mint együttműködést, politikai részvételt értelmezte a rendezvény. Arra is keresték a választ, hogy a fogalom alapján miként írhatók olyan történeti elemzések, amelyek rámutatnak az együttműködés különböző, gyakran feledésbe merülő formáira (nem utolsó sorban ennek a feledésbe merülésnek az okaira). Ezek közé tartoznak például a párttagság szerepe és motivációi, vagy egy-egy állami intézmény tevékenysége. A nemzeti sajátosságokat, a különböző műtfeldolgozási gyakorlatokat, illetve az egyes országok megoldásait elemezve a konferencia nem titkolt célja volt, hogy a nemzeti sajátosságok párhuzamba, párbeszédbbe állításával még inkább elmozduljon a szocialista blokk egységességének képétől mikrotörténeti és összehasonlító elemzések segítségével.

Az összehasonlító szemlélet nem csupán azért volt fontos, mert hasonló problémákkal szembesülő országokról beszélhetünk, hanem azért is, mert attól függetlenül, hogy az országok történeti fejlődése ugyan sok ponton hasonlósá-

¹ A konferencia részletes adatai megtekinthetők itt: <http://memory-of-everyday-collaboration.webnode.hu/>

² A konferencia főszervezői: Horváth Sándor, az MTA BTK TTI Jelenkortörténeti Témacsoportjának vezetője és Apor Péter, a témacsoport tudományos munkatársa.

got mutat, az ehhez a történelemhez való viszony, illetve a kérdésekre adott válaszok eltérő képet mutatnak. Így a kialakult gyakorlatok párhuzamba állítása hosszabb távú társadalmi haszon lehetőségét villantották fel.

A konferencia fogalmi keretei, illetve tematikája egy ma már klasszikusnak nevezhető tudománytörténeti paradigmába illeszthetők. Az emlékezet mint kutatási paradigma nem új keletű fogalom, és a kelet-közép-európai országok szocialista történetének emlékezetét feldolgozó kutatásoknak gazdag hagyománya, tudománytörténeti előzményei vannak. Mégis, a konferencia bővítette ezt a kutatói perspektívát, és nem részeredmények vagy korábbi meglátások ismétlésével találkozhattunk. A legnagyobb újdonság abban érhető tetten, hogy a kollaboráció fogalma új keretek közé került, és a besúgás aktusán túlmutatóan az együttműködés mindennapi formái, hétköznapisága került előtérbe. Ezáltal a konferencia megpróbálta újrapozícionálni a fogalom használatát és jelentésrétegeit bővíteni. A kollaboráció nem mint tény, hanem mint tapasztalat, emlékezeti alap adta a konferencia bázisát, vagyis az együttműködési formákra való visszaemlékezés, illetve a fogalom utólagos értelmezésének sokfélesége adta a központi kérdéseket. A konferencia egyik legnagyobb erőnye volt, hogy ezeket a kérdéseket változatos formában, sokféle kutatási témán keresztül mutatatta be: leggyakoribbak a klasszikus forrásokon alapuló előadások voltak, de hallhattunk előadást az oral history módszerével készített források felhasználásával, tankönyv-elemzést, filmelemzést, diskurzuselemzést napilapokra alapozva, de elméleti és módszertani előadásokra is sor került.

A konferencia nyitó szekciójában az ügynökökkel kapcsolatos társadalmi és jogi esetekről, megoldásokról, a titkosszolgálati aktákkal kapcsolatos gyakorlatokról hallhattunk. Florin Abraham (Román Tudományos Akadémia) a romániai Securitate archívumot kutató nemzeti tanács³ (románul: Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității) működését elemezte, továbbá azt a jogi gyakorlatot, ami alapján valakit a Securitate együttműködőjének lehet nyilvánítani Romániában, illetve a titkosrendőrséggel való együttműködés nyilvános megítélésének aspektusait ismertette. Előadása központi kérdése egyfelől a Tanács működésének és kialakításának jogi kérdéseit járta körül, illetve ismertette a leggyakoribb nyilvános és politikai diskurzusokat és véleményeket azzal kapcsolatban, ha valakiről kiderítették és nyilvánosságra hozták, hogy korábban együttműködött valamilyen formában a titkosszolgálatokkal. A nyilvánosságra hozatal legkézenfekvőbb pozitív hozadéka a politikai zsarolások elkerülése. Az ügynökök, kollaboráns megítélése Romániában két aspektuson múlik: egyrészt azon, hogy az emberek miként értik meg és vállalják múltjukat, másrészt azon, hogy az illető milyen társadalmi vagy nyilvános pozíciót tölt be. Az előadás kitért arra is, hogy az átvilágítási törvény az újabb generációk felnövekvésével szimbolikussá érik, és eltávolodik aktuális, aktuálpolitikai jelentéséről. Barbara Klich-Kluczewska (Jagelló Egyetem) a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet (Instytutu Pamięci Narodowej) működését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az intézet a háború utáni veszteségek emlékezetét rep-

³ Az egyes intézmények magyar elnevezése a szerző saját fordítása az angol megfelelőből.

rodukálja, ami az ellenséggel való küzdelemként jelenik meg, leegyszerűsítve számos aspektust a lengyel emlékezet kapcsán. Tamara Pavasovic Trost (Grazi Egyetem) érdekfeszítő előadásában a volt Jugoszláv államok történelemkönyveiben tekintette át a kollaboráció megjelenését, értelmezését. A története és a nemzetiségi helyzete miatt is sajátos közép-kelet-európai országok tankönyveinek összehasonlító vizsgálata során fény derült arra, hogy a „hivatalos” történelemszemléletek miben különböznek az egyes államokat és egyes korszakokat tekintve – az elemzés számos érdekességre fényt derített, amelyek befolyásolták ezekben a történeti narratíváknak az interpretálását a tankönyvekben, mint például az időszakonként élesedő nemzetiségi konfliktusok, vagy egy-egy ország politikai helyzete, ereje.

A közép-kelet-európai országok szinte mindegyikében működnek intézmények, amelyeknek elsődleges feladata a szocialista múlt feldolgozása, értelmezése és valamilyen formában nyilvános közvetítése. Martin Kovanič (pozsonyi Comenius Egyetem) azt az ambivalens helyzetet vizsgálta előadásában, hogy Csehország és Szlovákia, habár közös történeti múlttal rendelkeznek, mégis alapvetően különböző módon viszonyulnak ehhez a múlthoz. Ugyan mindkét ország tevékenysége az anti-kommunista ideológia manifesztációjának tekinthető, de míg Csehország hamarabb szembenézett a szocialista időszak bűneivel, addig Szlovákiára sokáig a hallgatás politikáját követte. Az előadás a szlovák Nemzeti Emlékezet Intézet (Ústav pamäti národa) és a cseh Totalitárius Rendszerek Tanulmányozásának Intézete (Ústav pro studium totalitních režimů) tevékenységének elemzésével rávilágított arra, hogy az a hit, amely a szocialista rendszerek önmagukban való bűnösségét hirdeti, könnyen félreértelmezhető, de meghatározza a nyilvános és politikai emlékezetstratégiákat. Raisa Barash (Orosz Tudományos Akadémia) előadásában rámutatott arra, hogy Oroszországban, annak ellenére, hogy hivatalosan a sztálinizmust totalitárius rendszernek tekintik, a kommunista múlt továbbra is sokszor fontos és pozitív értelemmel bír a nemzeti emlékezetben (pl. az úrkutatás eredményei, sportsikerek, nácik felett aratott győzelmek pozitív emlékezete) – feltárva az orosz történeti emlékezet ellentmondásait.

A konferencia több előadása módszertani kérdéseket vetett fel. Ilyen kérdésfeltevést hallhattunk Krzysztof Brzechczyn (lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet) előadásában, amelyben a lengyel titkosszolgálati iratok feldolgozásának egy lehetséges, új módját vázolta (az előadás tanulmánnyá bővített változata közben megjelent a *The Hungarian Historical Review* 2014/2-es számában). Jerzy Topolski forrástipológiáját (miszerint megkülönböztethetünk potenciális és effektív forrást) felhasználva az előadó bemutatta, hogy a titkosszolgálati iratok forrásértéke nagyban függ annak figyelembe vételétől, hogy ezek az iratok milyen céllal, milyen körülmények között jöttek létre, és ez meghatározza azt, hogy mikor tekinthetünk ezekre az aktákra valóban hiteles forrásokként. Hammer Ferenc (ELTE) kultúrtörténeti megközelítésű előadásának hipotézise szerint az állambiztonsági szervek munkája valójában egy látens tevékenység, mert a társadalom legnagyobb részének nem volt közvetlen élménye ezekről. Marta Kurkowska-Budzan (Jagelló Egyetem) a lengyel antikommunista, underground „elitelt hadsereg” nevű csoportját elemezve mutatta be, miként lehet

felülírni egy nyilvános diskurzust. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetnek a csoporttal kapcsolatos tevékenységét elemezve az előadás arra jutott, hogy a politikailag meghatározó intézet pozíciója a titkosszolgálati iratokon nyugszik, és képes alapvetően befolyásolni politikai karriereket.

A konferencia önálló blokkot szentelt a téma vizuális reprezentációit feldolgozó kutatásoknak. Közös bennük, hogy mindkettő részben eltért a hagyományos források prioritásától, és műalkotásokat tekintettek primer forrásoknak. Caterina Preda (Bukaresti Egyetem) a kollaboráció művészi megoldásait vizsgálta Romániában. Előadása szerint alapvetően három céllal történhetett együttműködés a művészek részéről: egy művészeti projekt létrehozása miatt; egyéni együttműködések, alkotómunka miatt; illetve azzal a céllal, hogy a műalkotások segítsék megérteni a diktatúrát irányítóknak, hogy milyen is egy diktatúrában élni. Jelen szöveg szerzője Papp Gábor Zsigmond *Az ügynök élete* című dokumentumfilmjét elemezte arra fókuszálva, hogy a filmes feldolgozás milyen jelentésekkel ruházta fel, milyennek mutatja be az ügynökkérdést, a kollaborációt ügynököknek szánt oktatófilmek újraértelmezésén keresztül.

Az értelmiség helyzete mindig fontos kérdés egy diktatúrában. Gabriel Andreescu (Bukarest) Securitate iratokat elemezve mutatta be, hogy milyen kapcsolat lehetett az értelmiség és a kommunista rezsim között. Az előadás rámutatott a kapcsolat komplexitására, szemben a korábbi, gyakran leegyszerűsítő megállapításokkal (mint pl. az értelmiség ellenállása, a kollaboráció vagy a hatalom hunyása bizonyos tevékenységek felett. Matěj Spurný (Cseh Tudományos Akadémia) a prágai Bölcsészettudományi Karon az oktatók hatalommal történő kooperációját elemezte. A fakultáson 1968 utáni a hatalmi elithez lojális oktatók kerültek többségbe, miközben a többiek kidolgoztak mindennapi stratégiákat arra, hogy miként dolgozhatnak tudományosan is önállóan, miként őrizhetik meg „tisztaságukat” úgy, hogy kihasználják a lehetőségeket is. Josip Mihaljević (Horvát Tudományos Akadémia) Tito és az értelmiség kapcsolatát mutatta be Tito beszédei és a neki írt levelezések alapján. Jugoszláviában fontos volt az elit és Tito számára, hogy megnyerje magának az értelmiséget, ugyanakkor mindezt a saját politikai karrierjének erősítéséhez, a kultuszának építéséhez használta fel. Egyúttal — nemzetközi kontextusban — a szabadabb gondolkodás engedélyezését demokratikus aspektusként jelentette meg. Fedor Blaščák (Pozsony, Memory Kontrol Intézet) a szlovák szociológusok, régészek és szobrászok tevékenységét mikrotörténeti perspektívába helyezte, és bemutatta, hogy miért voltak ők különösen kitéve a hatalom nyomásának, és hogy milyen eseteket láthatunk a kollaborációra és az ellenállásra egyaránt. Az akadémiai közegben ideológiai szempontból lojálisak voltak a kutatók annak érdekében, hogy karrierjük előre haladhasson, ugyanakkor számos példát hallhattunk egyfajta ellenállásra is, pl. nyugati szociológiai elméletek oktatását burzsoá tendenciáknak álcázva.

A párttagság egyértelműen a kollaboráció nyilvános és hivatalos formájának tekinthető, mint ahogy az egyes előadásokból is nyilvánvalóvá vált. Marína Zavacká (Szlovák Tudományos Akadémia) a szlovák regionális pártkongresszusok jegyzőkönyveire alapozva a helyi szintű pártszervezetek tagjainak,

aktivistáinak stratégiáit vizsgálta. Hogyan lehetséges, hogy vannak, akik mindenhatóan látják a pártot, másoknak az életére pedig nincs hatással, vagy legalábbis nem érzékelik ezeket a hatásokat? A politikai engedmények vagy egy-egy kisebb bűncselekmény elnézése is értelmezhető együttműködési stratégiaként, de fontos látni, hogy a párt egységességén nem eshetett csorba a nyilvános diskurzusban. Kende Tamás előadása szerint, szemben a történetírás korábbi gyakorlatával, ami a pártot és annak történetét a vezetők történeteként mutatja be egyfajta mitikus, militáns narratíva keretében, célszerű megvizsgálni, hogy alsóbb szinteken kik és miért csatlakoztak a párthoz. Ezzel ennek a mitikus narratívának a mindennapi létezését követhetnénk nyomon a párt „közkatónáinak” a központtal és a helyi, nem kommunista lakossággal történő kommunikációján keresztül. Dobrochna Kałwa (Varsói Egyetem) az együttműködés bizonyos formáinak a felejtését vázolta Lengyelországban. A párttag, a nemzetőr vagy az aktivista vált szimbolikus figurájává a nemzeti identitás újraépítésének. Kałwa mikrotörténeti kutatásai azokra a stratégiákra irányultak, amelyeket korábbi kommunisták alakítottak ki, hogy létrehozzanak egy, a jelenlegi normatív és politikai rendhez alkalmazkodó önéletrajzot. Az előadás módszertani és morális kérdések mellett a kortárs emlékezeti kánon és az apokrif fogalmát is újraértelmezte.

A kollaboráció a rendszerkritikus erők között is előfordult, és ennek tapasztalata és emlékezete szintén gazdag kutatási terep. Pavla Francová (Prágai Károly Egyetem) az újságírók munkáját és stratégiáit elemezte az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia esetében, hogy minél mélyrehatóbban megérthessük az állami média működését. Agáta Drellová (Exeteri Egyetem) azt elemezte, hogy a szlovák egyház egyes tagjai miként emlékeznek vissza az együttműködésekre, és miként integrálják személyes történetüket egy általánosabb narratívába az emberi gyengeségről vagy a kollaboránst mint áldozatot megjelenítő narratívába, ezzel (önkéntelenül is) elfedve azt, hogy az együttműködés milyen hétköznapi előnyökkel járt. Paweł Sowiński (Lengyel Tudományos Akadémia) egy testvérpár történetét elemezte. Andrzej és Janusz Górski szamizdattevékenységükről voltak ismertek, míg egyikükről kiderült, hogy valójában a titkosrendőrség egy veszélyes ügynöke volt, és a szamizdatról jelentett. Az előadás a történeten keresztül arra kérdésre kereste a választ, hogy miként befolyásolják archív anyagok az emlékezetünket (a fenti részletek kiderüléséig mindkét testvér pozitív figuraként jelent meg az emlékezetben), és a történelem utólag miként befolyásolja családi, baráti kapcsolatainkat.

A kollaborációra mint életformára való emlékezés kapcsán Ieva Zake (Egyesült Államok, Rowan University) a lett nemzeti emlékezetet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nemzet önmagára mint áldozatra tekint, mint akiknek nincs felelőssége a totalitárius (náci és kommunista) rendszerek működtetésében. Ennek különböző okai vannak, mint pl. az átvilágítás teljes hiánya, a titkosszolgálati anyagok kutathatatlansága, vagy a közbeszédben uralkodó diskurzus a lett nemzet áldozati szerepéről. Slachta Krisztina (Pécsi Tudományegyetem) előadásában két, a turizmusban dolgozó, egy magyar és egy NDK ügynök életútját elemezte. Míg a magyar ügynök 16 év titkosszolgálati munka után Nyugat-Németországba emigrált, addig a Stasi-ügynök egész életében utazgatott

(többek között a Balatonra is), hogy megfigyelje kollégáit és a nyaralókat. A sajátos életmódokat tekintve adódik a kérdés, hogy milyen lehetett egy ilyen ügynök hétköznapi élete, életformája, és milyen motivációk mentén zajlott az ilyenfajta élet szervezése.

Az élettörténetek, személyes emlékezet kutatása mindig is kiemelt kutatási területnek számított a szocialista korszak emlékezetét tekintve. Marie Černá (Cseh Tudományos Akadémia) a szovjet hadsereg csehszlovákiai jelenlétének emlékezetét vizsgálta, azt a sokszínű és komplex emlékezeti mezőt, amelyben megtalálhatók a szovjet hadsereget mint kizsákmányoló, agresszív barbárokat bemutató, vagy a gazdasági és kulturális cserekapcsolatokat felvázoló, vagy a nyugodt, gyümölcsöző egymás mellett élést leíró képek, narratívák. Hogyan alakulnak ki ezek a narratívák, milyen csoportok tematizálják az emlékezést, és milyen (elsősorban politikai) célokra lehet felhasználni ezeket a különböző narratívákat? Novák Zoltán (a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi Gheorghe Sincai Intézete) Pálfi Géza katolikus egyetemi professzor életútját a mindennapok története felől értelmezve és áttekintve azt ismertette, hogy milyen kapcsolat lehetett a román állam és egyház között. Az előadás a kollaboráció fogalmának egy új dimenzióját nyitotta meg: minden olyan nyilvános vagy titkos tevékenységet együttműködésként értelmeztek, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a párt vagy az állam elérje célját. Stefano Bottoni (MTA BTK Történettudományi Intézet) a konferencia utolsó előadójaként Mikó Imre, a romániai jogász, író életpályájának bizonyos aspektusait ismertette abból a perspektívából, hogy Mikó hogyan jelentett és hogyan figyelték meg őt, vagyis miként volt egyszerre túlélője és kollaboránsa a rendszernek.

A konferencián elhangzott előadások angol nyelvű tanulmánykötetben is meg fognak jelenni egy neves angolszász kiadónál, amely több szempontból is fontos lépés. Egyrészt az ilyen típusú, összehasonlító jellegű kutatási eredmények mindig termékeny táptalajnak számítanak további kutatási perspektíváknak. Másrészt az országoként különböző gyakorlatok, viszonyok és emlékezeti stratégiák elemzése és ismertetése fontos inspirációval szolgálhat, és nemzetközi együttműködésekre, jó gyakorlatok átvételére sarkalhat.

Berta János

JEMNITZ JÁNOS
(1930–2014)

1974-ben, amikor a történelemtudomány doktora akadémiai fokozat elnyeréséért készített terjedelmes értekezését védte, egyik opponense, Hajdu Tibor úgy jellemezte, hogy olyan szerző munkáját kell elbírálnia, aki egész intézetet helyettesít. Ezzel arra utalt, hogy a keleti blokk országainak egy részében a nemzetközi munkásmozgalom történetének kutatásával, feldolgozásával és ismertetésével önálló intézetek, folyóiratok foglalkoztak. Ha megállapítása némileg túlzott is, nem vitatható, hogy Jemnitz mindenki másnál átfogóbban kutat-